

84/2/ос-Кара 16

И 43

№ 1 (5)

№1 (5)

Сабий журнал

2000

ИЛЯЩИИ

(СОКОЛ)

ТАБЫЙГЪАТ ЭМДА КЪАРАЧАЙ АДАМ АТЛА

Къарачайча адам атланы магъаналарын тинтиу къарачай тилни бирге бек болушурукъду. Аны бла бирге унутула баргъан адам атланы джангыртыргъа да болушурукъду. Хар миллет кесини ариу адам атларын унутмай, ол миллетден аламлагъа атау джол бла сакълайды. Бизни ариу адам атларыбызны бир къаууму табыйгъат-ёзге бла байламлыдыла. Биз бюгюн сизни аланы бир къаууму бла танышдырабыз. Бу атланы бизни ата-бабаларыбыз джюрютюб тургъандыла. Туудукъларыбыз да джюрюте башласала, миллет сакъланыргъа да асыу болуруна ишек джокъду. Миллет атны джюрютген адам ол миллетни дини бла, къууаты бла, берекети бла байламлы болады. Была кёбюсю Боташланы Мухтарны “Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы” китабындан алыннгандыла.

Болат – булат, Бозболат – ванадий. Гяухар – бериллий. Гяухарат – бертрандит. Джанболат – иридий. Джаухар – кристалл. Зубарджат – хризолит. Зумурат – берилл. Марджан – коралл. Мермер – мрамор. Налмаз – алмаз. Нюрджанат – фосфор. Сослан – гранит. Таухар – кремний. Итез – азот. Темирболат – железо (рений). Татырай – порфир. Байрым (джулдуз) – Марс (планета). Чолпан – Венера. Гочар – Овен (созвездие). Булбул – соловей. Къузгъун – ворон, Уку/аку да дегендиле – Дж. Дж./ – филин. Гытдау – лемур (маймулну бир тюрлюсю). Къыбылахан – (сойюмчю неда мешин къамыжакъ, учдакет) – божья коровка. Къыргъый – чибис. Джумарыкъ – улар. Номарт (чибин) – шершень. Къасхалта – стрекоза. Баджанакъ – жукусач. Алмайыр – медведь. Биттир – летучая мышь. Къундуз-бобр. Хурма – финик. Бабынач (бабылач, бабылаш) – ромашка. Тауболат – эдельвейс. Суусан – ирис, Тыйын – белка. Орман (чегет) – лес. пачакай – вид гриба. Наныкъ – малина. Наштар – серебристая ель. Орузат (орызат, ариузат, урузат) – роза. Науруз гюлю – первоцвет. Маяр – лесной орех. Маймулат (м. чапыракъ) – вид ятрышника. Къылиян – ядовит. растение. Къарампил – гвоздика. Къаншау (къ. чапыракъ) – ятрышник. Гюлбалий (кюлбалий) – сакура. Джубуран (джубур) – суслик. Къаншау ханс – женьшень. Кёгала (гокка ханс) – лаванда. Зейтун (терек ат) – оливковое дерево. Зубай – бессмертник. Зураб – нарцисс. Джамкъоз – подснежник. Гюлханий (неда: кюлханий) – тюльпан. Гербек – ... Гагай (джууа ат) – сморчок (гриб). Балханий – медуница. Бурчагъ – ... Къаракъай – лиственница. Къарачай – душица. Алтынчач – златотыячник. Акъбийче – чемерица белая. Балий – вишня, черешня. Домалай – тюфель. Дууджана – горицвет, весенний. Далий – георгина. Къубулчакъ(айю чач) – ковыль. Дарджана – ... Бадж – миндаля. Бадамча – дикий миндаль. Алтынкёз – ноготки. Аджирик – пырей. Алачакъ – гиацинт. Андыр ходжай (неда: халжай) – белокопытник. Сабалыкъ – бузина. Мисир тал – вид ивы. Заяран – базилик. Батыран (батыра) – дурман. Адырак (адыракъ) – имбирь. Абагъай – папоротник. Акъ нарат – сосна Веймутова. Шамкъыз (чабакъ) – верховка (овсянка). Шамайыл – шемая (рыба). Алтынболат – пирит. Бозгяухар – висмут. Хайдар (дж.) – созов. Льва. Къандауур – кентавр. Сарытон-Сатурн. Ахлау таш – березит.

БИЛДИМ, БИЛДИМ, – БИЛЯЧА

Билдим, билдим, – биляча,
Билячагъа – чомача,
Чомача деген – чом терек,
Терек деген – темир къая,
Къая деген – бармакъ тогъай,
Тогъай деген – токъсул мярик,
Мярик деген – малчы къутукъ,
Къутукъ деген – къула тары,

Тары деген – талгъыр ёгюз,
Ёгюз деген – ёрме къайиш,
Къайиш деген – къара джылан,
Джылан деген – джыланпиш,
Аджиланы узун къыиз¹,
Ары секир, бери секир,
Секиралмасанг, отха тюш,
Табанынга къызгъан тиш!

¹ Ойнагъан сабийни тукъуму айтылады, джашчыкъ эсе, “узун джаш” делинеди).

ДУРКЪУ-ДУРКЪУ

Дуркъу, дуркъу, дуркъу,
Дуркъу ичинде – ала ёгюз.
Ёгюз ичинде – къарыш семиз.
Ёгюзню бу урлады, бу сойду,
бу биширди,
Бу ашады, бу айгъакъ чыкъды да
айтды да къойду.

Муну да тюйюгюз,
Муну да тюйюгюз,
Муну да тюйюгюз!
Барыгъызны да (сабийлени) эшикге
атыгъыз да ийигиз!

БИРДЕН-БИРДЕН

Бирден – билеу-билеу,
Экиден – эгеу-эгеу,
Ючден – ючгюл – ючгюл,
Тёртден – тёнгек-тёнгек,
Бешден – садрач бешик,
Алтыдан – алтын ашыкъ,

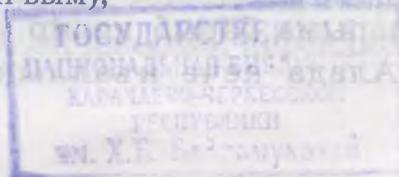
Джетиден – тогъай къашыкъ,
Сегизден – айры сенек,
Тогъуздан – секир токъмакъ,
Ондан – бармакъ оймакъ,
Къалгъан – чакъмакъ баймакъ,
Озгъан – джууурт къаймакъ!

ТАРТА, СОЗА

Тарта, соза,
Джашчыкъланы оза,
Къызчыкъланы оза,
Онг джанына тентирей,
Сол джанына тентирей,
“Истемейни” эниклей,
Даж-даж этед джашчыгъым (неда: къазчыгъым),
Тюйдюрмегиз къашчыгъын,
Урдурмагъыз башчыгъын!

кара : 5872-1

ДЖАЛЧЫ ДЖАШЧЫКЪНЫ ДЖОМАГЪЫ

(Къарачай халкъ джомакъ)

Эртде заманда бир джашчыкъны атасы, анасы да ёлюб, ёксюз къалгъанды. Бир бёлек замандан ашары, киери тауусулуб, къатында болушур адамы болмай, инджиле башлагъанды. Сора къайры болса да барыб, джалгъа джарашыргъа оноу этгенди. Барыб-барыб, бир элге джетгенди да, биринчи юйню арбазына къарагъанды. Бир тышырыу джашчыкъны эс-легенди да: “Не керек эди, нек къарайса?” – деб соргъанды.

– Джалгъа кирирге иш излей келген эдим, – дегенди джашчыкъ.

– Да, хариб, алкъын сабий кёрюнесе, сен не ишни баджараллыкъса сора? – дегенди тышырыу. – Чёмюч чайкъагъандан ёзге, неге джарарыкъса?!

– Не ишни да эталлыкъма, джангыз сауут джууб онгдурмаучан эдим ансы, – дегенди джашчыкъ, ишге алмай къояды деб къоркъуб.

– Алай эсе, – дегенди тышырыу, – мени бир ийнегим бла бир гугуругум, бир гурт тауугъум бардыла да, алагъа аш-суу салыб, тюблерин ариулаб тур, мен сени кесими баламча кёрюб, юсюнге, къарнынга да къараб турурма, къараб-къарагъынчы уллу джаш болуб къалырса, келин келтирирбиз, юй-кюн болуб къалырса!

– Болсун, амма, мен да сени анамыча кёрюрме, айтханынгдан чыкъмам!

Алайгъа келишгендиле. Джашчыкъ ийнек бла тауукълагъа къарагъанды, амма ашха-суугъа къарагъанды. Джашчыкъ анга ууакъ юй джумушлагъа да болушханды. “Мени да джашым болду!” – деб, амма къууаныб тургъанды.

Бир кюн амма: “Джашым, мени джуукъларыма барыб келир ишим барды. Алада кече къаллыкъма.

Сакъ бол! Ийнекни мюрзеуге бошлама, тауукъланы къуш сермеб кетмесин, къарагъанлай тур!” – дегенди. “Хо, бек сакъ болурма! Къайгъы этмей бар, амма”, – дегенди джашчыкъ. Амма кетгенди.

Джашчыкъ ийнекге аш салгъанды. Джуджекле хансда аджашыб къалмасынла деб, шынтахы халы бла аякъчыкъларындан бир-бирлерине, къыйырын да тауукъну аягъына, аны да гугуруккуну аягъына такъгъанды. Кеси босагъада олтуруб, кёз къакъмай къараб тургъанды.

Бир заманда илгениб уяныб, къараса, къуш гугуруккуну кёлтюрюб алыб бара, тауукъ бла балалары да анга тагъылыб, энишге салыныб бара тура, къычыра-къычыра. Секириб туруб, джашчыкъ къушну ызындан чабханды, таш атханды, къычырыкъхахай этгенди... Къуш тебеден аугъанды да чегет табада ташайгъанды. Кёб айланыб, джашчыкъ джукъ табалмай къайтханды. Келиб къараса, ийнек бауну эшигин тюртюб ачыб, чыгъыб; бачхада къаланыб тургъан нартюх къалаудан ашхы ашаб, ауурланыб, джан бере тура. Джашчыкъ ийнекни тургъузургъа чабханды, кюрешгенди, ауузуна суучукъ тамызыргъа кюрешгенди, – болмагъанды. Тамам тына башлагъанында, бойнун тартханды да халал этгенди. Джылагъанды, таралгъанды. Алай а не къычырыкъ этсин, – болур болгъанды.

Джашчыкъ алджаб, не этерге билмей тургъанлай, кеч болгъанды. Бир эркиши нёгер да алыб, амма къайтханды да келгенди.

– Джашым, бу адамгъа сатар затым барды да, кеч болуб къалды, бизде къаллыкъды бюгече, ашарыкъчыкъ

этерге болуш, – дегенди. Экиси да ашарыкчык этгендиле, ючюсю да ашагъандыла. Къонакыгъа да джашчык болгъан джерде орун салыб, джатхандыла.

Джашчык, кече джукълаялмагъанды. “Энди эртденбла амма мени хаталарымы кёрсе, къалай этерикди, бир ишексиз, менден бошарыкды! Ол къошунчугъуна атычу ачхачыклары алайым да къачайым да кетейим, джолда ашарык алырма, ансы меннге энди мында джашау, джокъду”, – деб, къарангыда излей барыб, къошунчукыгъа къолун сукъгъанды. Сыйпаб, талай ууак къююш ачхачыкны алыб, къолун ызына тартханлай, къолу бегиниб, чыгъаралмай къалады. Къошунну сындырыб, къолуму бошлайым деб, кёлтюрюб къошунчукну мах деб, неге эсе да ургъанды. “Уой, башым!” – деб, къонак ачы кычыргъанды да къымсыз болгъанды. “Ёлтюрюб къоюб, палахха къалдым” деб, джашчыкны джаны тамагына тыгъылгъанды. Ачхачыкъланы да атыб, хайда къачханды. Ол барыудан барыб, чегетде, джер-джерде айлана, тамам инджилиб, бир элге келгенди. Иш-ёзге да табалмай, ким не тутдурса, аны къаба, инджиле, джылай айланганды...

Амма, къонакны кычырыгына уяныб, чыракъ джандырыб, келгенди. Келсе, къонак кёбген мангылайындан тутуб, чёгюб тура, юй тюбюнде да – ууалгъан къошунчукъ бла ачхачыкъла чачылыб. Амма сейирсингенди. Джашчыкны джокълагъанды, – ол а джокъ. Чыгыб, баугъа къараса – ийнек, бойну кесилиб, къарны кёбюб джата, тауукъ орунга къараса – джукъ джокъ. Амма чотну ангылаагъанды. Ахсыннганды. Джашчыкны джазыксыннганды, къоркъуб къачханын билгенди. Танг атханлай, къонагы ашыргъанды, ийнегин сойдургъанды, этин къакълагъанды, кёб азыкъ да алыб, джашчыкны излей джайылгъанды. Талай заман айланыб, арыб, ол джашчык болгъан элге келгенди, анда хапарын эшитиб, табханды.

Амманы кёргенлей, джашчык, къоркъуб, уялыб, къача да бир башлагъанды, алай а амма ариу айтыб, тилеб тохтатханды.

– Сен терс тюлсе, къолунгдан келгенни аямагъанса, ол болгъан затла санга, манга да дерсдиле. Кел ызынга, мен джашымдан башха кёрлюк тюлме сени. Мени джашым болса сени орнунгда, аны этери да алай эди. Сен билиб, суюб хата этмегенсе, къолунгдан келгенича этгенсе, – деб, ариу айтыб, амма джашчыкны ызына алыб келгенди. Ашатыб, кийимчикле этиб, хар затха юренирге къол устагъа шекиртге бериб, хар не этерге юретдиргенди. Артда ол эсли джашчык айтылыб тургъан уста болгъанды, ат джерле, тепсиле, шиндикле, терезеле, эшикле этиб, элге да джарагъанды, кеси да иги джашагъанды. Амману уа не кереклисин да тындырыб, джумушун этиб, анасынача къараб тургъанды, ауушхунчусуна дери. Амма ауушханында да, джылаб, кереклисича асырагъанды.

ХОНШУЛА

(Ханар)

Джандар къарт анасы Эдилхан-амма бла турады. Кесини атасын танымайды, ол къайда эсе да узакъда джашайды. Анасы да ишге джурюйдю. Джандар бла хоншу джашчыкъ Алийни сабий садха Эдилхан-амма бла Алийни анасы кёзюу-кёзюу элтиб, келтириб турадыла.

Бюгюн Джандар ингирде Алий бла эмда аны анасы Марина бла келе келди да, юйлерини туурасына чыкъгъанлайларына, аладан алгъа чабды да кетди. Келсе, эшикте – кирит. Джунчуб, Джандар амма анасын арбазда бираз сакълады, бачхагъа къарады. Сора андан ары не эсе да кёлю аз болду. Дунияда кеси джангыз атылыб къалгъанча кёрюндю. Джылары келди. Амма анасы юйде болса, аны джаягъындан бир керечик бай этиб, Алийлагъа ойнаргъа чабыб кетерик эди, этиучюсюча. Не Алий келлик эди. Энди уа... Алий да юйден чыкъмайды. Джандар да анасын табмайды.

Аз сынгый башлады да, кеси да эслемегенлей, Джандар джылады да джиберди. “Анния-яя, къайдаса-аа?” – деб созду. Онг

джанларындагъы хоншу юйде терезеден Аслиджанны башы бери къарады да:

– Джандар, зырнаынгы тарتما, аннянг бусагъат келликди, бизге кел, - деди. Джандар аны эшитмегенча этди. Къыз дагъыда чакъырды, – болмады.

Аслиджан чыкъды да келди. Алийни башчыгъындан сылаб, ышарды.

– Мен сени сакълаб турама, бир болуш, шо, Джандар, меннге! – деди.

– М-мен джылаб бошамагъанма, кесинг болушсанг а?! Уа-аа... – деб созду Джандар.

– Да сен дженгилирек джылаб бошай кир! “Мен бусагъат келликме, ары дери сизге кириб, сеннге болуша турсун”, – дегенди аннянг. Мени анням меннге “бир чындай этиб боша ингирге”, – дегенди. Киштик а этерге къоймайды...

– Быягъы халынгы тартыб къача болур! Уа- аа... – деб дагъыда созду Джандар

– Къакъышы бла тартыб, аузуу бла къабыб, халымы къоймайды.

– Да хо! Къыппа да ары-бери къачыб, мени джунчутуб турады. Сен аны тутуб, меннге халыийиб турсанг а!

Джандар Аслиджанны джазыкъ-сынды. Ызындан тебреди. Тюзю, эркиши, төртюнчю джылы бара тургъан джаш, атын этсе да, джыларгъа айыб болгъанын Джандар биледи. Бир-бирде унутуб, джылаб ийгенин эсгермей къалады ансы...

Аслиджан, чындайын да эте, Алийге джомакъ айтыргъа джарашды. Джандар киштикни калдоргъа атды да, къыппаны къатына салыб, анга халы иерге джарашды.

– Къыппа меннге халысын берирге суймей, узакъгъа төнгереб кетеди, бир хыйлачыды, – деди Аслиджан тарыгъыб.

– Анняны къыппасы алай харамланса, ання халыны бек дженгил тартады да, къыппа къатына келиб къалады, – деб анга мадар юретди Джандар.

– Къайда, алай салчы! – деб, Аслиджан да алай этеме деди да, къыппа терсине төнгереб, узакъгъа кетди. Джандар кюлдю, кесини бек керекли иш баджара тургъанына къууанды. Эрикмей, къыппаны тутуб, бир къолунг

бла да халыны аз-аз седирет да ий да турчу, тынч эсе. Джандар а эталады...

...Бир заманда ол аннясыны ауазына уяныб къараса, къыппасы Аслиджанны къатында, аннясы къыз бла ушакъ эте, бу да диванда чулгъаныб джатыб тура. Аны уянганын эслеб, Аслиджан:

– Ма, Джандар балушмаса, мен муну битдираллыкъ тюл эдим! – деди.

– Аперим джашыма! – деб къууанды Эдилхан амма. – Джити, тири адам боллукъду Джандарым!

Аслиджан Джандаргъа кёз къысды. Ол: “Сытханынгы айтырыкъ тюлме, эндиден сора уа кесинги уллу джаш болгъанынгы унутма!” – дегени болгъанын ангылады джашчыкъ.

*Ысмач
(сымач)*

*(“Сымашча сымсиреб...”
деб сирелиб тургъаннга
айтылады).*

Хапчаланы Салих

Ч А Л К Ъ Ы Д А Б И Р И Н Ч И К Ю Н

Джана, джукълана тургъан джулдузчукъла тангны кёксюлдюм бояуунда эриб, тас болуб барадыла. Эртден аязчыкъ ёзенде тау суучукъну шоркбулдагъанына, танг алада кёозгъала тургъан чалкъычыланы тауушларына кёошуб, ёзенден гокка хансланы ийислерин биргесине келтиреди. Бир кесекден а, къачхы кёкде тизилиб учуб баргъан турналача, тизилиб, сыртлыкълада, къабыргъалада чалкъы чала тургъан джыйынла кёрюне башладыла.

...Тюнене юйден джангы келген, алтынчы классны сохтасы Солтан да эртденбла эртде чалкъычыла бла тенг кёобду. Чалкъыларын боюнларына атыб, джашла чаллыкъ джерлерине тебрегенлеринде, Солтан, табланган чалкъычыгъын алыб:

– Атам, мен да чаллыкъма сизни къатыгъызда! – деб, атасына тилекчи къарады.

Джашчыкъны атасы Илияс, нёгерлерине да эшитдире, Солтанга:

– Да хо... ашхы! Чалыб дуняны къырлыкъма мен, энди чалкъы тутар джаш болгъанма деб, юйде да къоймай эдинг. Кёр энди, майна алайда къара суучукъну башын чал, сеннге чакълы бирчикди ол, – деб, къулакъ башында бир кесек джерчикни кёрдю.

Солтанга джерчик асыры аз кёрюнюб, Илиясха: “Мен сизденми къарыусузма!” – дегенча къарады. Сора:

– Бу джерчикни уа мен бусагъат огъуна бошарыкъма! – деб, “къышлыгъына” айланыб, гузаба кетди.

Джангы табланган чалкъычыкъ джашчыкъны кёолларында тири къымылдаб, ариу джашил хансы дюрючюкlege тизиб башлады. Алай а Солтанны кёолларында чалкъычыгъы, джети-сегиз дюрючюк чыкъгъандан сора, ауур, эбсиз болгъанча кёрюнюб, айтханын этмей тебреди.

Кюнорта заманга кёоллары талыб, андан ары чалалмай, “меннге не болду?” – дей, кеси кесине сейирсиниб, чалгъан дюрюлерини бирини юсюне акъырын солургъа джатды. “Эки-юч тартханлай огъуна бошарма ол кесек джерчикни уа!..” – деб эртденбла кёлюне алай келгени эсине тюшдю. Энди уа алай эталмагъанына киши айыб этмезча мадар табаргъа кюрешди. Сылтау табханында уа, аны таба келе тургъан джашланы кёрюб, дюрюге олтурду.

Чалкъычы джыйынны тамадасы, джыллыгъы келген Аскер, Солтанны олтуруб тургъанын кёрюб:

– Тур, джигит, тур, чала башлагъанлай, чалкъы дюрюлеге кёблени олтуртханды! – деб, Солтаннга ышарды. Аны ызындан келген

джашла кюдюле. Алай а Солтан башын алыргъа таб амал табхан эди. Эрлай секириб къобуб, онг аягъындан ауур асхай:

– Эслемей аягъымы терсине басханма да, кёб чалалмагъанма, олтуруб тургъаным аны ючюн эди, – деди. Билиб къоймагъа эдиле хыйлагъа асхагъанымы деб, ичинден алай айта, бир хата этгенча, Аскерге алай къарады.

Солтан ингирге дери “асхагъан ауруууну” тахсасын билдирмей айланган эди. Ингирала уа чалкъычыланы бирлери Солтаннга, бизге бир суусаб келтир, келтираллыкъ эсенг, деб тиледи. “Ас-

хагъанын” да унутмай, Солтан гёгенчик бла чалкъычылагъа дже-терге, быягъы Аскер:

– Солтан, къайсы аягъынг, онг аягъынг асхай шой эди да, андан башха джугъунг ауруймуду? – деди.

– Огъай, къуру онг аягъым асхайды, – деди Солтан солургъа олтургъан чалкъычылагъа кёз джетдире. Джашла солуб, хапар айтыб бошаргъа, быягъындай асхай-асхай, Солтан къош таба айланды. Аны ызындан къараб, бир кесеклен джашла харх болдула: онг аягъы асхагъанын унутуб, Солтан сол аягъы бла асхаб бара эди!

Ингирде уа джашчыкъ, чалкъычыла аны ызындан нек кюлгенлерин билгенинде, чалкъы эринчек бла алдауукъчуну суймегенин ангылады.

...Андан сора талай кюн озду. Энди уа Солтан, къошда джумушха къарай, шапагъа болуша, суу келтире, таб, суйгенича, керилиб эбли чалыргъа да юреннгенди.

Сылпагъарланы Мадина, 6 кл., 1998.
Сырытюз

СЕЙИР ГИНДЖИМ

Анам меннге тюкенден
Сейир гинджи алгъанды.
Къолун тутсам, биргеме
Даж-даж этиб атлайды.
Джыкъсанг, ачыб къыйнала,
Уау-уау этиб джылайды.
Тилленмеген гыккакъа
Гинджичигим ушайды.

Кирпиклери джабылыб,
Джатса, къымсыз джукълайды.
Кёзчюклери ачылыб,
Къобса, ышарыб къарайды.
Тенгчиклерим сукъланыб,
Бу сейирге къарайла.
Эргелетиб, къууаныб,
Биргесине ойнайла.

ЭМ СЕЙИР ЗАТ

(Къарачай халкъ джомакъ)

Уллу Аллахдан изин келиб, адамланы ойлашдырырча ишле бола тургъандыла. Бир джолда быллай изин келгенди:

– Къайсы болса да джер джюзюнде айланыб, дуняда эм сейирлик не зат эсе да, аны билиб келсин!

Бир элде адамла, бютеу-джан джаныуар джыйылыб кенгеш къургъандыла, ол джумушну иги тындырыб къайтырча, бютеу джер джюзюнде айланыб келирге кимни джиберейик деб оноулашхандыла. Ол барсын, бу барсын, джол узакъ, борч къыйын, дей келгендиле да, эшек айтханды:

– Мен барайым, мен джолгъа да игиме, тѣзюмлюме, тюз, ишими ызындан айланган болмаса, башха къайгъы да джюрютюрюк тюлме, мени киши сан этиб кюреширик да тюлдю.

Джыйылгъанла бары да алайгъа разы боладыла. Гылыучугъун да элде къоюб, эшек джолгъа чыгъады. Айтханыча, кѣб джерде айланады, къарайды, сынайды, эм сейир зат не болгъанын излейди. Ахырында къайтыб келеди. Джолдан хапар айтады да:

– Мен дуняны башында гылыудан сейир зат кѣралмадым! – дейди.

Джыйылгъанла сейирсинедиле да эшекни хапарын, кереклисича, Къадарны, Аламны Иесине билдиредиле.

– Энтда биринг барыб айланыб, билиб келсин! – деб дагъыда буйрукъ келеди. Бу джол да кенгешедиле да, Кѣгюрчюн барыргъа сюеди.

Бары да анга хо болуб, учуб кетеди. Кѣб джерледе учуб айланады Кѣгюрчюн да. Къарайды, сынайды, сымарлайды. Ариу да, сейир да, тамаша да кѣб затны кѣреди. Алай а, бу барындан да сейир деб, бир затны кесгин сайлаялмайды. Къыйналгъан да, арыгъан да этиб учуб келе, бир ѳзенни башындан къарайды. “Энди былайда бир кесек солуюм”, – деб, мийикде къонады. Тѣгерекге сынчы къарай, мурукку этеди.

Бу джанында къош табадан бир ариу къозучукъ келиб, суу джагъада анасын чакъыра, макъырыб, ары бла бери чабыб башлайды. Ары джанында къой сюрюуден да джелини къызыб тургъан бир къой бери айланыб чабыб, суу джагъагъа келиб, ол да джагъа бла ары-бери чабады, макъырады, баласына ѳталмай, таралады. Ол эки джанны бир-бирлерине джанларын атыб, бютеу дуняны унутуб таралгъанларына кѣгюрчюн сейир болуб къараб турады да, “хы, энди уа табдым излегеними”, – деб, элине къайтыб барады. Халкъ джыйыладыла, хапар сорадыла.

– Дуняны башында мен джетмеген джер къалмай айландым, бек кѣб сейир, тамаша затлагъа тюбедим. Алай а бютеу джерни башында ана бла баланы бир-бирине сюймекликлеринден ариу, андан сейирлик зат кѣралмадым, – деб, къой бла къозучукъну хапарларын айтады. Халкъ сейирсинедиле, аны хапарын Аллаху тагъалагъа иедиле.

– Ма энди керти да эсгердигиз джерни юсюнде эм сыйлы, эм багъалы, эм сейир зат, дуняны тутуругъу не болгъанын, – дегенди Аллаху тагъала. – Эшек да эшеклей къалсын да гылыун бек сюйсюн, кѣгюрчюн да огъурлулукъну, рахатлыкъны, сюймекликни белгиси болсун! Аны айтханын а унутмагъыз! Ол сейирликни уа сакълагъыз, сыйлагъыз, къачын кѣрюгюз, – дуняны тутуругъу да, ариулугъу да олду! – дегенди Аллаху тагъала. Андаи бери алайдыла ала.

(Терезе элде устаз Акъбайланы Халимат Ильясовнадан 1996 дж. джазылгъанды)

С А Г Ы Ы Ш

Э Т И Г И Э

1. “Джашынга ненча джыл болгъанды?” – деб соргъандыла биреге. “Мени джашымы джылына алай бир, дагъыда джартысы чакълы бир къошсагъыз, 10 джыл боллукъду”, – дегенди ол. Джашына ненча джыл болгъанды?

2. Биреуленни 6 джашы болгъанды, аланы хар бири биринден 4 джылгъа тамада болгъандыла. Эм уллусу эм гитчесинден 3 кереге уллу болгъанды. Джашлагъа ненчашар джыл болгъанды?

3. Къызы атасына: “Меннге ненча джыл болгъанды?” – деб соргъанды. Атасы айтханды: “Бусагъатда сеннге мени джылымы $2/5$ чакълы бир болады. Мындан 4 джылны алгъа уа сени джылынг мени джылымы $1/3$ чакълы бир эди”. Экисине да ненчашар джыл болгъанды?

4. Биреуленнге ненча джыл болгъанын соргъандыла. “Мен энтда джашагъанымы джартысы чакълы, дагъыда ючден бири чакълы, дагъыда төртден бири чакълы бир джашасам, джюз джыл боллукъду”, – дегенди. Анга ненча джыл болгъан эди?

5. Биреуленни 7 джашы болгъанды. Аны биринчи эмда төртюнчю джашларыны джылларын къошсанг, 9 джыл, биринчисини джылы бла алтынчысыныкъылланы къошсанг, 8 джыл, экинчисиники бла бешинчисиникилени – 8 джыл, экинчисиникилени бла ючюнчю-

сюнюкюлени – 9 джыл, ючюнчюсюнюкюле бла алтынчысыныкъылланы – 6 джыл, төртюнчюсюнюкюле бла джетинчисиникилени – 4 джыл, джетинчисиникиле бла бешинчисиникилени – 4 джыл боладыла. Хар бирине ненчашар джыл болгъан эди?

6. Биреуленнге эки джашчыгъынга ненчашар джыл болады?” – деб соргъандыла. Ол алай айтханды: “Аланы джылларын бир-бирине керелесенг, андан сора бир-бирине къошсанг, сора керелегенингден чыкъгъанын къошханынгда чыкъгъанына къошсанг, 14 болады.

Джашчыкълагъа ненча джыл болгъанды?

7. Къонакъ юйде кече къалгъан биреулен: “Джумушчу ачхамы урлагъанды, табдырыгъыз!” – дегенди. Соргъанларында, ол джумушчу: “Хо, керти айтады!” – дегенди. “Ненча сом къымгъанса?” – дегендиле. “Болгъанын барын да! Ол мен урлагъан ачхагъа дагъыда 10 сом къошулса, – мени джыллыкъ джалыма тенг боллукъду, аны ачхасына 2 сом къошсагъыз а – мени джыллыкъ джалымдан эки къат кёб боллукъду”.

Даучу къонакъны ненча сом болгъанды эмда джумушчуну джыллыкъ джалы нелляй бир болгъанды?

(С. Н. Олехник и др. “Старинные занимательные задачи”, Вита-Пресс, 1994).

ДЖЕР АУМАСЫН ДЕБ

ЧАМЛА

– Ходжа, шо бир айт, – дегендиле бир джолда адамла Ходжагъа ныгъышда, – орамда адамланы бир къаууму – бир джанына, бир къаууму уа бирси джанына бардыла, эки бёлюнюб. Ол алай некди?

– Адамла бары да бир джанына барсала, джер ала баргъан джанына дженгиб, аууб кетерик эди, – дегенди Ходжа.

“СЕН ДЖАНГЫЛГЪАНЫНГДА...”

Ходжа бир джолда бир кесек заманнга сюдю болгъанды. Ол заманда анга биреулен келгенди да алай айтханды:

– Шо, Ходжа, бир сют эт. Биреуню бугъасы мени ийнегими уруб ёлтюрген этгенди. Энди анга къаллай тазир салыныргъа керекди? Къарайма да, бугъа да сеники кёрюнеди, – дегенди. Сагъыш этиб, Насыра Ходжа:

– Да аны ючюн не тазир салыныкъды салыныб!? Бугъа ангысыз хайыуанды, билиб, заран этеме деб этмегенди, Ийнекни иеси малына къараргъа керек эди, – дегенди. Сора ол адам: – Огъай, Насыра Ходжа, мен бир кесек джангылгъанчыкъ этгенме. Бугъа сеники тюдю, меникиди, ол уруб ёлтюрген ийнек сеникиди, – дегенди.

– Да сени джангылгъанынг мени да джангылтханды. Терс – бугъаны иесиди. Аллай заранлы хайыуанны орамгъа бошлаб, хата этдириб айландырыргъа болмагъаны кимге да белгиледи. Аны иеси ийнекни багъасын төлерге керекди! – дегенди Ходжа.

* * *

ДЖЁГЕТЕЙЧИЛЕНИ ЧАМЛАРЫ

Джөгетейчи джашла Джагъанасда ёгюз арба бла бара тургъандыла. Тикге джетгенлеринде, ёгюзле тарталмай тирелгендиле да къалгъандыла. Джашла ёгюзлени башларындан тартыб, арбаны артындан тебериб кюрешгендиле, болмагъанды. Арлакъда къошланы эслеб, арбаны тикден чыгъарыргъа аладан ёгюзле тилерге деб, эрлай алайгъа баргъандыла да къошда джашлагъа:

– Ай марджа, бизге бир-эки ёгюз беригиз, ёгюзлерибиз арбаны тарталмай, тикни туюнде тирелиб къалгъанбыз, ёрге чыгъалмай! – дегендиле. Къошда джашла кюлгендиле да:

– Да биз ёгюзле нек тутмайбыз? Ма алай-алай болабыз деб къоркъуб тутмайбыз, ансы ким огъай деригеди, ёгюзлерибиз болса! – дегендиле.

(Хатуайланы Аминатдан джазылгъанды, 1999 дж. Черкес ш.)

ДЖОЛОУЧУЛУКЪ АДЕБ-МАРДА

ДЖОРУКЪЛАДАН

Джолда экеулен келе эселе:

1. Тамада онг джанында барады.

2. Ата, ана джашыны неда къызыны онг джанында барады.

3. Джууукъ, тенг, таныш неда тыш адамла эселе, тышырыу онг джанында, эркиши сол джанында барадыла.

4. Бир юйдегиге некаяланган адамла эселе, баш иеси онг джанында, юй бийчеси сол джанында барадыла.

5. Эки тенг эркиши бирге бара эселе, къалай барыргъа да болады, джылларында башхалыкъ джокъ эсе. Тамадалыкъ этерге юреннген, неда къуру бирини атасы бар эсе, ол атасы болгъан онг джанына тюшерге да болады. Бири юйленнген джаш эсе, ол тамадагъа саналады. Экиси да юйдегили эселе, сабийи болгъан тамадагъа саналады. Экисинде да сабийле бар эселе, кёбюрек сабийи болгъан тамадагъа саналады. Бирер сабийлери бар эселе, джашы болгъан тамадагъа саналады. Экисинде да сынгар бирер джаш бар эсе, джашы тамада тамадагъа саналады. Хар нелеринде да башхалыкъ джокъ эсе, юй

бийчеси айырылыб ариугъа саналгъан (эл айтыугъа кёре) тамадагъа саналады. Сабийлени саны (талай болуб), джыллары да тенг эселе, джашлары асламыракъ тамадагъа саналады. Сабийлери джокъ эсе, алгъа юйленнген тамадагъа тергеледи.

6. Джен джууукъла (бирини къызы бла бирини джашы бир юйдеги болуб джашагъанла) бирге бара эселе, эки атада джашны атасы тамадагъа саналады (джыллары тенг эсе), эки анада къызыны анасы тамадагъа саналады (джыллары тенг эсе).

7. Апсынлада къайсыны эркишиси (баш иеси) тамада эсе, ол апсын тамадагъа саналады (джылы тебен эсе да). Баджалада (эки туугъан эгечлени алыб тургъанла) да алайды: къайсы эгеч тамада эсе, ол кюеу тамадагъа саналады.

8. Тенг джашлада бири устаз эсе, устаз тамадагъа саналады (башха ёзгелик джокъ эсе).

9. Тенг тышырыулада да эркишиледечады. Башхазатларында башхалыкъ болмаса, бирини анасы джокъ эсе, анасы болгъан тамадагъа саналады.

10. Онг джаны, сол джаны деген – сыйлы, сыйсыз деген магъанадан чыкъмагъанды. Къоркъуулу, огъурсуз заманлада хар ким бири бирин сакъларгъа, джууаблылыкъны унутмазга кереклисинден, мени орнуму алдынг, мени сансыз этдинг дегенча-затча гурушхала джюрютмей, татлы джашаргъа кереклисинден, уллу гитчени, эркиши тышырыуну сакъларгъа кереклисинден чыкъгъан джорукъладыла была. Дагъыда, сора айланмай, ким кимге къалай джууукъ джетгенин, оноу, иш, къоруулау борчла кимге къалай юлешингенлерин билдириу мадарла болуб бегигендиле.

Адамны онг къолу кючлюрек-ли, эблирекди, онг джанындагъы – тамада – сол джанындагъын къорууларгъа (таб кеси ёле эсе да) борчлу болгъанды. Къоркъуу тюзсе, ол алгъа туругъа борчлу болгъанды. Сёз ючюн, къанлы джау неда айю чабды эсе. Джашы болгъан тамадагъа саналгъаныны магъанасы – ол алга тутаргъа керекди джауну, айюню да. Ол ёлсе да, аны артында джашы къалады. Джашы болмагъан ёлсе уа, къызла атасыз, къарнашсыз, джакъсыз къаладыла. Джашы болмагъанны артыкъ аяргъа, сакъларгъа кереклиге саналгъандыла. Халкъ ол джанла-

рын эсге алыб, терен оюм эте билгенди.

Джаш тышырыу джаш эркишини сол джанында келе эсе уа, эркиши аны баш иесиди, аны соруб, джаратыб, келинликге излер акъыл алыргъа, эс ийиб къараргъа, чам этерге, кесине эс бёлдюрюрча сёз айтыргъа да болмайды. Неуа саламлашхан, джукъ соргъан, сёлешиб башлагъан да онг джанындагъыдан (тамадалыкъ этгенден) башлайды. Джумуш айтырыкъё эсе уа, (“Джаш, атымы башын былай бир тут!” – дегенча) аны сол джанындагъыгъа айтыргъа керекди.

Ол себебден, онг, сол джан айырыу – хар адам кесини ишин, борчун ангылаб, кесин джорукълу тутууну мадарыды. Ол джорукъла адамлагъа бир-бирин кёре, сыйлай, эсгере, орун бере, намыс сакълай, аяй, татлы джашаргъа болушадыла. Бусагъатда заман тюрленнгени себебли, къоруулау магъана кетгенди, алай а орун таныу – джорукълау, адеб тутуу магъанасын тас этмегенди. Аланы билирге, тутаргъа кереклиси да аны себебинденди. Белгили бир джорукълагъа бойсунмай, намыс сакъларгъа, кесинги да, адамланы да сыйларын кёрюрге мадар болмайды. Алайсыз а джашауда татыу болмайды.

ТЮЛКЮ ШАПАЛЫКЪ

(Къарачай Халкъ джомакъ)

Эртде-эртде эртделеде Айю, Бёрю, Тюлкю бир джолда уугъа чыкъгъандыла. Айлана барыб, бир буу, бир кийик эчки, бир къоян тутхандыла. Сора ашаргъа джыйылгъандыла.

– Шохайларым, джетген джетгенин сермеб бармай, шапа айырыб, ариу юлешиб, джорукълу, адебли ашайыкъ, айыб алмайыкъ къарын амалтын! – дегенди Айю.

Бёрюню шапагъа айыргъандыла.

– Бёрю, къайда, сен юлешчи, къара да, тыйыншлыгъа санагъанынгча юлеш, шапалыкъ эт, марджа! – дегенди Айю Бёрюге.

– Айхай-айхай, юлешейим! – деб, ач Бёрю гузаба юлешиб башлагъанды.

– Айю, сен тамадаса, къарамлыракъса, ма бу санга тыйыншлыды! – деб, бууну Айюню аллына тартханды. – Муну сен аша!

– Мен ортанчыма, бу да манга тыйыншлыды! Муну мен ашайым, – деб, эчкини кесини аллына тартханды.

– Сен эм кичисе, эм гитчебизсе, санга бу тайыншлыды, сен муну къаб! – деб, къоян мыллыкчыкъны Тюлкюню аллына атханды.

Ол алай юлешиб бошагъанлай, Айю хар кимни аллындагъын санаб башлагъанды:

– Мени аллымда – бир, сени аллында – бир, аны аллында – бир, бир, бир, бир! Барыбызгъа да – бирер! Бёрю, къаллайла юлешгенсе сен? Уллу деб джокъ, гитче деб джокъ, барыбызгъа да теппе-тенг, бирер бергенсе! Олмуду, шо, сени юлеше билгенинг? Меннге да, сеннге да, анга да – биришер! – деб, сермеб бёрюню данг деб башына къакъгъанлайына, гимикдиргенди да къойгъанды. Сора Тюлкюге буюргъанды:

– Къайда, Тюлкю, сен болчу шапа! Тыйыншысыгъа юлеш да, ауузланайыкъ!

Къоркъуб къалтырай тургъан Тюлкю былай айтханды:

– Айю, сен тамадаса, къарыулуса, иште да сени къыйынынг уллуду. Ма, буу санга эртден аш болсун, халадынгда! Бу эчки уа

санга кюнорталыкъ аш болсун! Бу къоянчыкъ а санга, ингирде бир татлы джукъчукъ къаба-рынг – зат келсе, ингир ашынг болсун! Мен алай табха санайма!

Айю Тюлкюге бек разы болгъанды да: “Бир, эки, юч!” – деб аллындагъылананы санагъанды. Сора хош болуб:

– Хай-хай-хай, Тюлкю, шохум, хар къуру да санга юлешдире туругъа керек кёреме! Сен кимден юренгенсе былай уста юлеширге? – дегенди.

– Аны уа манга юретиб ким юретирик эди, ма бу сен былайда сойландыргъан бёрю юретиб кетгенди! – дегенди Тюлкю.

(Бытдаланы Айшатдан, 106 джыл болгъан аммадан, 1990 джыл джазылгъанды. Кубина эл.)

АЙЛАНЫ АТЛАРЫ

Къартла айтханнга кёре, бурун Къарачайда айланы атларыны быллай варианты джюрюгенди:

Къыт ай – март (14 март – джангы джыл),

джут ай (неда гяхиник ай), – апрель,

къут ай – май, бузчачар ай (неда умут ай) – июнь, кюнкъысар ай, – июль,

элиш ай – август, кюз аллы ай – август, кюз арты ай – сентябрь, аргъыш ай – октябрь, согъум ай – ноябрь, алтайгъыр ай неда акъмыйыкъ ай – декабрь, къыш ара ай – январь, бурул ай (джазгъа) – февраль.

БИР КЪАУУМ ДЖУЛДУЗЛАНЫ, ДЖУЛДУЗ БЁЛЕКЛЕНИ, ПЛАНЕТАЛАНЫ БИЗНИ ТИЛДЕ АТЛАРЫ

1. Большая Медведица – Джетегейле, Джетегейли, Джетегей джулдузла.

2. Малая Медведица – Мырытла, Мырыт джулдузла (мырыт – сошник, лемех).

3. Орион – Гидала, Гида джулдузла (гида балта – балтаны бир тюрлюсю, гида – болтаны боюн тырнагъы).

4. Плеяды – Илкер, Алтыджулдуз.

5. Северная корона – Чёмючле, Чёмюч джулдузла.

6. Овен – Къозу джулдузла, Гочар.

7. Млечный путь – Къой джол.

8. Арайгъыр бла Сарайгъыр – Мырыт джулдузланы чёмючюню эки къыйыр джулдузу, бири – акъ, бири – саргъылдым-къызылыракъ.

9. Полярная звезда – Темиркъязыкъ, Темиркъазакъ.

10. Волопас – Ёгюз джулдузла.

11. Арктур – Ас джулдуз (Ёгюз джулдузлада а джулдуз).

12. Венера – Алтын джулдуз, Чолпан, Танг джулдуз, Шукур джулдуз, ингирде кюн батхан табада чыкъса – Сюрюучю джулдуз).

13. Марс – От джулдуз, Байрым джулдуз, Барыш джулдуз.

14. Меркурий – Суу джулдуз.

15. Сатурн – Топракъ джулдуз. Сарытон.

16. Юпитер – Агъач джулдуз, Келиуанкъыргъан (келиуан, къарауан-караван).

17. Телец – Бузоу джулдузла, Бугъачар.

18. Дракон – Сарыубек джуздузла.

19. Сириус – Акъ джулдуз.

20. Водолей – Гёгенчи джулдузла.

21. Рыбы – Балыкъ джулдузла.

22. Кентавр – Къандауур.

23. Стрелец – Къауал джулдузла.

24. Канопус – Къыбыла джулдузла.

25. Козерог – Покъун джулдузла. (Покун).

26. Девы – Тотай джулдузла.

27. Созвездие Льва – Хайдар джулдузла.

28. Нептун – Алтау джуздуз.

29. Созв. Рака – Чартан джулдузла

30. Стожары – Кёгет джулдузла.

31. Скорпион – Акъраб джулдузла.

32. Плутон – Эгиз джулдуз.

ТИЛНИ СҮЙГЕНЛЕГЕ СОРУУЛА

Сөзлени магъаналарында не башхалыкъ таныйсыз?

Сапал – сампал.

Сопалау – сабалау.

Чулгъам –
чөргем.

Тюгенирге – тюгелирге.

Көркем – кердем.

Гылын – гылтын.

Чөргелирге – чөгелерге.

Чулгъау-чырмау.

Джөбелерге – джөрмелерге.

Къалакъ – къалтакъ.

Чолакъ – чолакъ.

Булакъ – балакъ.

Талакъ – талах.

Къурукъ – къурум.

Джыджым – тыбына.

Индек – чунгур.

Баямлау – хапарлау.

Белкъау – джанбаш.

Къытаргъа – къыталыргъа.

Къады – къаты.

Джуду – джутду.

Къымтым – къымдым.

Къууурдакъ – къууурмакъ.

Джарма – джырма.

Джырыкъ – джырмач.

Чөмелирге – чөгейирге.

Азыкъ – ашарыкъ.

Сайлам – сайлама.

Джагъалау – джагъылыу.

Тюйюмчек – туююлмек.

Чынды – чынты.

Гылыу – гылау.

Сырма – сылма.

Барчы-келчи – келечи.

Келемен – келепен.

Ырхы – ырджы.

Теберге – тюберге.

Гыртджы – гыртды.

Хыртты – гынтты.

Тюгенирге – тюгелирге.

Сюйретилирге – сюетилирге.

Ауузланыргъа – ауузлуланыргъа.

Аякъсыргъа – аякъланыргъа.

Аякъсыргъа – аякъланыргъа.

Джарты – джарым.

Джилик – джилек.

Чынгыл – чауул.

Аязыргъа – айыгъыргъа.

Джылтыраргъа – джим-джим

джылтыраргъа.

Дугъур – дюгер.

Дугъум – дугъума.

Къаралды – къа-

ралдым.

Саргъалдым – сар-

гъылдым.

Төбетин – төбентин

Къарантха – къа

ранчха.

Сингдириу-сингириу.

Томалыргъа – тонгкъаларгъа.

Татыулу – татымлы.

Тийишиу – тийилиу.

Джанашыу – джарашыу.

ДАРМАН ХАНСЛА

Къаланкхой (каланхое)

Къылыч оту,
джакуорлу
(зверобой)

Джанджюрек (валерьяна),
киштик ханс

(Кувшинка)

Адай гюттю (алтей)

Айю бал (ландыш)

Детский журнал "Илячин" ("Сокол") на карачаевском языке.

Редакционная коллегия: Салпагарова К. А. (гл. ред. учред.), Джуккаева Б. Ю. (зам. гл. ред.), Батчаев А.-М. Х., Кубанова З. Б., Узденов Р. С.

Составитель-редактор Салпагарова К. А.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати в КЧР 18.04.96.

Свид-во № Ж 0055.

Адрес редакции: 357100 г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

Редакция "Илячин" ("Сокол")

Отпечатано в ГУП "Изд-во "КЗ", г. Минводы, 2000. Зак. 2381. Тир. 4000.